

VAŞINQTONLA MOSKVA ARASINDA VURNUXAN ÖZBƏKİSTAN

Martin Malek*

Giriş

Orta Asiyada yerləşən Özbəkistan 1991-ci ildə Sovet İttifaqının süqutundan sonra geniş qərb ictimaiyyətinin diqqətindən praktiki olaraq kənar qalmışdı. Amma bu vəziyyət 2001-ci ilin sentyabrında Nyu-York və Vaşinqtona terror hücumları nəticəsində, ABŞ və onun müttəfiqlərinin Əfqanıstanda Taliban və Üsamə Bin Ladenin Əl-Qaida təşkilatına qarşı mübarizəsində Özbəkistanın əhəmiyyətli bir vasitəyə çevrildiyi anda dəyişdi. Ancaq tezliklə 2001-ci ildən bəri Vaşinqton və Daşkənd arasında nümayiş etdirilən səmimi münasibətləri tənqid edənlər meydana çıxdılar. Onların fikrincə, prezident İslam Kərimovun rəhbərlik etdiyi rejim insan hüquqlarını kobud şəkildə pozur və insanlara heç bir demokratik azadlıq vermir. Belə bir ölkə ilə ittifaqa haqq qazandırmaq üçün heç «terrorizmə qarşı müharibə»də kifayət etməz.

Özbəkistanın siyasi sisteminin əsaslı xarakteristikası

Özbəkistanın siyasi sistemi güclü şəkildə mərkəzləşdirilib. Bütün əhəmiyyətli qərarlar icraedici hakimiyyət (prezident və hökumət) tərəfindən qəbul edilir. Rəhbərlik siyasi plüralizmin inkişafına mane olduğundan, partiyalar ölkənin siyasi həyatında heç bir əhəmiyyətli rol oynamırlar. Ədliyyə sistemi icraedici hakimiyyətin nəzarəti üzündən müstəqil deyil: bu sistemdə baş prokurorluq mərkəzi mövqeyə malikdir. 1991-ci ilin sonunda ilk dəfə olaraq Özbəkistan prezidenti seçilmiş İslam Kərimov bütün hakimləri özü təyin edir. Bütün mühüm kütləvi informasiya vasitələri dövlət rəhbərliyinin son dərəcə dəqiq nəzarəti altında olduğundan, informasiya azadlığı təmin edilmir. Korrupsiya idarəetmənin, iqtisadiyyatın və cəmiyyətin bütün səviyyələrində endemik xarakterə malikdir.

Konstitusiyaya 2002-ci ildə edilmiş dəyişikliklər əsasında parlamentin ikinci palatası (aşağı palata) yaradılmışdır. 2004-cü ilin 26 dekabrında keçirilmiş parlament seçkiləri parlamentin 120 üzvünü müəyyən etdi. Yuxarı palatanın 100 üzvündən 84-ü regional parlamentlər tərəfindən seçilir, 16 üzvü isə prezident özü təyin edir. Lakin parlament siyasi qərarların qəbulu üçün həqiqi məkan deyil, o sadəcə olaraq icraedici hakimiyyətin uzanmış qoludur, çünki həqiqi müxalifət partiyaları seçkilərdən kənarlaşdırılırlar. Vətəndaş cəmiyyəti ümumilikdə zəif inkişaf etmişdir.

□ **Dr. Martin Malek** Vyana Universitetindən Siyasi Elmlər üzrə magistr və doktor dərəcələrini almışdır. Hazırda Avstriya Milli Müdafiə Akademiyasının Beynəlxalq Sülhə Yardım və Münaqişələrin İdarəolunması İnstitutunda MDB dövlətlərinin təhlükəsizlik və hərbi siyasəti, beynəlxalq münasibətləri, etnik münaqişələr üzrə tədqiqatçı qismində çalışır.

Amma Kərimovla Stalin arasında aparılan müqayisələr yersiz görsənir və analitik işdə, demək olar ki, heç bir kömək göstərmir.¹

Bütün bu səbəblərdən ABŞ-ın “Freedom House” qeyri-hökumət təşkilatı Özbəkistanı ardıcıl olaraq “qeyri-azad” dövlətlər siyahısına daxil edir.² Ölkədə mövcud olan avtoritar meylləri, həmçinin dünya bankının altı idarəetmə göstəricisindən biri olan «fikir azadlığı və məsuliyyətli»in müqayisəli təhlili də sənədləşdirir. O, siyasi proseslərin, vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının müxtəlif aspektlərini ölçür və vətəndaşların hökumətin seçilməsində nə dərəcədə iştirak edə bildiklərini müəyyənləşdirir. Özbəkistan burada hətta ümumilikdə pis vəziyyətdə olan MDB dövlətlərindən də sonrakı yerləri tutur. Ondan sonra yalnız təcrid olunmuş Türkmənistan gəlir.

I cədvəl: «Fikir azadlığı və məsuliyyətlik»

MDB və Almaniyada müqayisəli şəkildə

Dövlət	1996	1998	2000	2002	2004
Ermənistan	31,4	38,7	40,8	36,4	29,6
Azərbaycan	18,3	19,9	24,1	22,2	23,3
Belarus	20,4	18,8	14,7	8,6	7,3
Gürcüstan	33,5	36,6	44,5	41,4	39,3
Qazaxıstan	20,9	27,7	20,9	14,6	13,6
Qırğızıstan	34,6	35,6	27,2	20,7	20,4
Moldova	44,5	49,7	51,8	39,9	34,5
Rusiya	39,8	41,1	35,1	36,4	25,7
Tacikistan	6,3	11	20,4	18,2	16,5
Türkmənistan	2,1	4,7	5,8	2,5	1,5
Ukrayna	38,7	46,1	36,1	27,8	31,1
Özbəkistan	7,9	8,4	9,9	5,1	3,4
Almaniya	95,8	90,1	91,1	95,5	94,7

Mənbə: Dünya Bankı

İzahat: Saylar həmin ildə ona uyğun dövlətin dünyada pis vəziyyətdə olmasının faiz göstəricisidir. 1996-ci ildə Özbəkistan üçün 7,9 qiyməti o deməkdir ki, həmin ildə dünya dövlətlərinin 82,1%-i ondan yaxşı vəziyyətdə olub.

Təhlükələrin qavranması

1998-ci ildə ABŞ-da nəşr olunmuş kitabında İ.Kərimov öz dövləti üçün aşağıdakı təhlükə mənbələrini açıqlamışdı: regional münaqişələr, dini ekstremizm və fundamentalizm, böyük dövlət şovinizmi və aqressiv milliyyətçilik, etnik və etnoslararası münasibətlər, korrupsiya və

¹ Leila Kazemi: Domestic Sources of Uzbekistan's Foreign Policy, 1991 to the Present. In: Journal of International Affairs, 2/2003, s.205-216, burada s.210.

² Vgl. Freedom House: Freedom in the World. The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties. Lanham 2005, S.686; Margarita Assenova: Uzbekistan. In: Jeannette Goehring/Amanda Schnetzer (eds.): Nations in Transit 2005: Democratization from Central Europe to Eurasia. Online-Dokument:

<<http://projecttransitionaldemocracy.org/files/uzbekistan2005.pdf>>

projecttransitionaldemocracy=a6d250595bf53b37be3d8568f68bfdfb>, daxil olduğu tarix: 26.9.2005, s.1.

cinayətçilik, regionçuluq və klan təsirləri, ekoloji problemlər.³ Amma bunlar Özbəkistanın üzləşdiyi problemlərin yalnız bir hissəsidir.

Özbəkistan 26,851 milyon əhalisi ilə (2005-ci ilin ortalarında aparılan hesablamalara görə) Mərkəzi Asiyada əhalisinin sayına görə ən böyük dövlətdir və elə buna görə də, dəfələrlə regional hegemonluq iddialarını sərgiləmişdir.⁴ Məhz belə iddialar onu regionun keçmiş sovet respublikaları arasında ən böyük əraziyə sahib və oxşar ambisiyalara malik olan Qazaxıstanla⁵ qarşıdurmaya gətirib çıxarıb.

Özbəkistan Orta Asiyada (nisbətən) ən güclü silahlı qüvvələrə sahibdir. O, 1992-ci ildə Tacikistanda başlamış vətəndaş müharibəsinə prezident İmaməli Rəhmanovun başçılıq etdiyi kommunistpərəst və ruspərəst qüvvələrin tərəfində həm də hərbi təyyarələrlə müdaxilə etmişdi. Ancaq, 1997-ci ildə sülh sazişinin imzalanmasından bəri hər iki dövlət arasında səbəbi qismən uzaq keçmiş gedən gərginliklər hökm sürür. XX əsrin 20-30-cu illərində sovet Orta Asiyasında sərhədlərin müəyyənləşdirilməsində Moskva taciklərin öz mədəniyyətinin tarixi mərkəzləri hesab etdikləri iki şəhəri – Səmərqənd və Buxaranı Özbəkistana birləşdirmişdi.⁶ Bundan başqa, Tacikistan sovet dövründə Özbəkistandakı bir çox taciklərin əhalinin siyahıya alınması zamanı özlərini özbək kimi göstərmələrinə məcbur edildiklərini və buna görə də, oradakı taciklərin sayının süni şəkildə aşağı salındığını iddia edir.⁷ Buna cavab olaraq, Kərimov tacikləri (və qırğızları) Özbəkistana daxil olmaq istəyən islamçılara və terrorçulara qarşı kifayət qədər mübarizə aparmamaqda günahlandırmışdır.

Özbəkistan SSRİ-nin dağılmasından sonra əhalinin siyahıya alınmasını aparmayan yeganə keçmiş sovet respublikasıdır. Əhalinin ümumi sayına və artımına dair rəsmi statistika, demək olar ki, açıqlanmışdır.⁸ Buna görə də, əhalinin etnik tərkibi haqqında hazırkı bilgiler təxmini qiymətləndirmələrdir. Bilgilərin çoxu göstərir ki, Özbəkistan əhalisinin 71-80%-ni özbəklər, 5-8,3%-ni ruslar⁹, 5%-ni taciklər, 3-4%-ni isə qazaxlar təşkil edir.¹⁰ Qaraqalpaqlar ümumi əhali sayının təxminən 1-2,5%-i təşkil etsə də, Özbəkistanda yeganə muxtar respublikaya malikdirlər. Ölkənin qərbində yerləşmiş Qaraqalpaq Muxtar Respublikası özünün 1993-cü il konstitusiyasına (I maddə), həmçinin 1992-ci il Özbəkistan konstitusiyasına (maddə 74) əsasən ümumxalq

³ İslam Karimov: Uzbekistan on the Threshold of the Twenty-First Century. Cambridge (Mass.) 1998, s.11-83.

⁴ Bununla bağlı bax: Svante Cornell: Uzbekistan: A Regional Player in Eurasian Geopolitics? In: European Security, 2/2000, s.115-140, xüsusilə, s.125-136.

⁵ Qazaxıstan - 2,717 mil. km², Özbəkistan - 447,400 km²

⁶ Рустам Шукуров: Таджикистан: муки воспоминания. In: К.Аймермахер/Г.Бордюгов (редакция): Национальные истории в советском и постсоветских государствах. Москва 1999, с.231-254, burada s.241-244.

⁷ 1989-cu ildə SSRİ-də aparılmış əhalinin siyahıya alınmasına görə Özbəkistan əhalisinin 3,9%-ni taciklər təşkil edirdi. Tacikistanda ölkənin şimalında məskunlaşmış nisbətən böyük özbək azlığı var. 1989-cu ildə özbəklər Tacikistanda ümumi əhali sayının 23,5%-ni, 2000-ci ildə keçirilmiş əhalinin siyahıya alınmasına görə isə 15,3%-ni təşkil etmişdir.

⁸ Bunu rəsmi hakimiyyət orqanları «radikal islamçıların yaratdığı təhlükə» ilə əsaslandırılar (Brigitte Heuer: „Die unvollendete Repatriierung“ – zur Situation der Krimtataren in Uzbekistan zu Beginn des 21. Jahrhunderts. In: Orient, 3/2002, s.401-415, burada s.404-dən başlayaraq.)

⁹ Sonuncu say (8,3%) inanılmazdır, çünki bu 1989-cu ildən bəri rusların sayının azalmadığına dəlalət etmiş olardı. Halbuki, SSRİ-nin süqutundan sonra çoxlu sayda rus (və digər slavyan xalqları) Özbəkistanı tərk edib. Buna görə də, rusların faktiki sayı, yəqin ki, 8,3% deyil, 5%-dir.

¹⁰ Мәс. С. Хуррамов: Узбекистан. In: Валерий А. Тишков/Елена И. Филиппова (Редакция): Межэтнические отношения и конфликты в постсоветских государствах. Ежегодный доклад, 2000. Москва 2001, s.367-379, burada s.367; Uzbekistan – People. Online-Dokument:

<<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/uz.html#People>>, daxil olduğu tarix 26.9.2005.

səsverməsi ilə Özbəkistandan ayrılı bilər.¹¹ Amma indiyə qədər belə bir referendum keçirilməyib və keçirilməsi də nəzərdə tutulmur. Qaraqalpaq Muxtar Respublikasının statusu Sovet dövründə mövcud olmuş digər müəyyən muxtar idarəetmə vahidlərindən (Çeçenistan (Rusiya), Abxaziya və Güney Osetiya (Gürcüstan) və Dağlıq Qarabağ (Azərbaycan)) fərqli olaraq indiyə kimi zorakı etnoseparatçılığa səbəb olmayıb.

Ümumiyyətlə, Özbəkistanın daxili sabitsizliyinin hal-hazırkı səbəbi əsasən etnik təbiətə malik deyil. Özbəklər və Stalin tərəfindən 1944-cü ildə Güney Gürcüstandan Fərqanə vadisinin Özbəkistan hissəsinə deportasiya olunmuş məshəti türkləri arasında 1989-cü ildə meydana çıxmış və təxminən 100 nəfərin ölümünə səbəb olmuş münaqişə kimi ağır və qanlı etnosiyasi münaqişələr SSRİ-nin süqutundan sonrakı dövrdə təkrarlanmamışdır. Qonşuları Tacikistan və Əfqanıstandan fərqli olaraq Özbəkistan heç vaxt “dövlətin tənəzzülü” təhlükəsi ilə üzləşməyib.¹²

Hələ sovet dövrünün sonlarında əsası qoyulan «Birlik» və «Erk» (Azadlıq) partiyalarından ibarət dünyəvi müxalifət çox zəifdir, daha doğrusu praktiki cəhətdən fəaliyyət qabiliyyətinə malik deyil. Bir rus jurnalı bununla əlaqədar doğru olaraq qeyd edir ki, “(I. Kərimov rejiminə qarşı) etiraz birmənalı şəkildə islam ekstremizmi kimi ifadə olunur”.¹³ Yüksək əhali sıxlığı¹⁴, həmçinin ağır sosial və iqtisadi problemlər, xüsusilə Özbəkistan, Qırğızıstan və Tacikistan arasında bölünmüş Fərqanə vadisində islam qruplarının, hərəkatlarının və partiyalarının təbliğatı üçün əlverişli şərait yaratmışdır.¹⁵ Onlar marksizm-leninizmin süqutundan sonra sovet dövrünün sonlarında yaranmış və rəsmiyyətçi milliyətçiliyin, onun Özbəkistan tarixi haqda dəstəklədiyi fikirlərin, dövlət quruculuğu prosesinin təsvirinin və “ənənənin ixtirası”nın (“invention of tradition” (Eric Hobsbawm)) doldura bilmədiyi ideoloji boşluğa daxil ola bilmişlər.¹⁶

İslamçı müxalifət əsasən geniş qərb ictimaiyyətinə az məlum olan Hizb ut-Təhrir əl-İslami (İslam Azadlıq Partiyası), habelə Özbəkistan İslam Hərəkatı (ÖİH) qismində inkişaf edir. 1953-cü ildə İordaniyada fələstinlilər tərəfindən yaradılmış, Avropanın, Yaxın Şərqi və Orta Asianın bir çox dövlətləri tərəfindən qadağan olunmuş Hizb ut-Təhrir, öz bildirdiyinə görə, islam dünyasında bütün dünyəvi rejimlərin süqutuna və bütün müsəlmanların «Xəlifə dövləti» ətrafında birləşməsinə can atır. Ancaq, o, zorakılıqdan kənar olduğunu və öz fəaliyyətini yalnız təbliğatla məhdudlaşdırdığını iddia edir.¹⁷ Buna baxmayaraq, Özbəkistanın baş prokuroru Rəşid

¹¹ А. Димитриев/Н. А. Михайлова (Издатель.): Новые конституции стран СНГ и Балтии. Москва 1998, s. 462, 480.

¹² Martin Malek: Die Desintegration des postsowjetischen Leviathan. „Schwache“ und „zerfallene“ Staaten in der GUS 1991-2001 vor dem Hintergrund globaler Tendenzen. Nəşr olunmamış əlyazma, Vyana 2005.

¹³ “Итоги” jurnalı, 24.5.2005, s.20.

¹⁴ 300 km uzunluğu və 170 km eni olan Fərqanə vadisi Özbəkistan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Tacikistan və Qırğızıstanın ümumi ərazisinin yalnız 5%-ni tutur. Buna baxmayaraq, burada (2003-cü ildəki vəziyyətə görə) təxminən 12 milyon insan yaşayır və bu beş respublikanın ümumi əhalisinin 20%-dən çoxunu təşkil edir. (Marie-Carin von Gumpfenberg/Udo Steinbach [Hrsg.]: Zentralasien. Geschichte, Politik, Wirtschaft. Ein Lexikon. München 2004, s.77).

¹⁵ Kenneth Weisbrode: Central Eurasia: Prize or Quicksand? Contending views of instability in Karabakh, Ferghana and Afghanistan. Adelphi Paper 338. The International Institute for Strategic Studies, Oxford/New York 2001, s. 45-62.

¹⁶ Məs. Səmərqənddə dəfn olunmuş zorakı hökmdar Teymurləngə, daha doğrusu Tamerlana (1336-1405) və onun varislərinə - Teymurilərə (15-ci əsr) tez-tez istinad edilir. Tamerlana bu gün Özbəkistanda çoxlu sayda heykəllər qoyulur.

¹⁷ The Aim of Hizb ut-Təhrir. Online-Dokument: <<http://www.hizb-ut-tahrir.org/english/english.html>>, daxil olunduğu tarix: 26.9.2005. Hizb ut-Təhrir təbliğatı antisemit xarakter də daşıyır. Məs. Kərimov «yəhudi» kimi qələmə verilir. Özbəkistanda bu siyasi gücə və onun fəaliyyətinə dair əlavə məlumat üçün bax: Ahmed Rashid:

Qədirov 2004-cü ilin mart, aprel və iyun aylarında 54 nəfərin (onlardan 36-sı terrorçu idi) ölümünə səbəb olan, polisə, baş prokurorluğa, həmçinin ABŞ və İsrail səfirliklərinə qarşı kamikadze hücumlarının baskarlarının Hizb ut-Təhrir və Əl-Qaida təşkilatları ilə bağlı olduqlarını bildirmişdi.

Fəaliyyətində açıq zorakılıq və terrordan istifadə edən ÖİH öz üsullarına görə başlanğıcdan Hizb ut-Təhrirdən daha radikal xarakter daşıyırdı. 1999-cu ilin 16-17 fevralında paytaxt Daşkənddə hökumət evində, milli bankda, daxili işlər nazirliyində və Kərimovun qərargahında törədilmiş bomba partlayışları nəticəsində 28 nəfər ölmüş və 351 nəfər yaralanmışdı. Özbəkistan rəhbərliyi ÖİH-in prezident Kərimova qarşı sui-qəsd təşkil etdiyini bildirmişdi. 1999-cu ilin avqustunda 700-ə qədər ÖİH döyüşçüsü Tacikistandan Qırğızıstan üzərindən Özbəkistana hücum etməyə cəhd göstərmişdilər. Amma qırğız ordusu Batken bölgəsində (Fərqanə vadisinin Qırğızıstan hissəsi) onların qarşısını ala bilmişdi. 2000-ci ilin avqust ayında ÖİH-in partizan dəstələri Fərqanə vadisinin Özbəkistan hissəsində böyük əməliyyat keçirdilər. Hərdən hətta Daşkəndin yaxınlığında da döyüşlər gedirdi. Taliban hakimiyyəti dövründə ÖİH-nın Şimali Əfqanıstanda (orada etnik özbək azlığı yaşayır) dayaq nöqtələri və təlim düşərgələri vardı. Amma, hərəkət, 2001-ci ilin payızında Taliban rejiminin ABŞ müdaxiləsi nəticəsində süqutu nəticəsində çox zəiflədi.¹⁸

SSRİ-nin süqutundan 14 il keçməsinə baxmayaraq, Orta Asiyanın keçmiş sovet respublikaları arasında heç də bütün sərhədlər müəyyənləşdirilməyib. Bu isə həm də Özbəkistanın iştirakı ilə yerli səviyyədə münaqişələrə səbəb olub. Özbəkistana qarşı heç bir digər xarici təhlükə görünmədiyi üçün, ölkənin silahlı qüvvələri də daxil olmaqla təhlükəsizlik qüvvələri diqqəti rejimə daxilədən gələn təhlükələrlə mübarizə üzərində cəmləşdirirlər. Muvafiq siyasi şərtlər fərqli olsa da, Gürcüstanda (2003-cü ilin noyabrında “qızılgül inqilabı”) və Ukraynada (2004-cü ilin payızı-2005-ci ilin qışında “narıncı inqilab”¹⁹) baş verən rəngli inqilablar Daşkənd rəhbərliyində çoxdan bəri mövcud olan çevriliş qorxusunu daha da gücləndirdi. Əndicandakı hadisələrə (bu barədə daha ətraflı növbəti hissədə) qarşı göstərilən kəskin reaksiya da bu qorxudan qaynaqlanırdı.

MDB-də rejimlər nə qədər çox avtoritar xarakter daşıyırlarsa, o qədər də daxili və xarici QHT-lərə düşmən gözü ilə baxırlar. Xüsusilə, tanınmış ABŞ xeyriyyəçisi Corc Soros həmişə MDB-də güclü şəkildə tənqid olunur. Həmçinin, Özbəkistan burada istisna təşkil etmir. QHT-lər burada (da) ölkə rəhbərliyinin nəzarət edə bilmədiyi, casusluğa xidmət edən, «rəngli inqilabları» qızıqdıran təsisatlar kimi dəyərləndirilir. Soros Fondu 2004-cü ildə Kərimov siyasətini gözdən salması ittihamı ilə Özbəkistandan çıxarıldı.

Əndican hadisələri (11-13 May, 2005-ci il) və nəticələri

Özbəkistanın ən ucqar şərqində yerləşən, 325 minlik əhaliyə malik Əndican şəhərində dövlət tərəfindən «Akromiya» islam qrupu ilə əlaqəli olmaqda təqsirləndirilən 23 iş adamının məhkəmə prosesinə qarşı etirazlar nəzarətdən çıxmışdı. Silahlanmış rejim əleyhdarları kazarmalara və hakimiyyət binalarına basqın etmiş və yüzlərlə məhbusu həbsxanadan azad etmişdilər. Bundan

Jihad. The Rise of Militant Islam in Central Asia. New Haven/London 2002, s.115-136

¹⁸ Uwe Halbach: Zentralasien in Bedrängnis. Problematische Reaktionen auf regionale Sicherheitskrisen. SWP-Studie, s. 35. Berlin, Oktober 2001, s.14; Michael Fredholm: Uzbekistan & The Threat From Islamic Extremism. Conflict Studies Research Centre (Camberley), March 2003

¹⁹ Viktor Yuşenko ətrafında toplaşmış o vaxtki müxalifət tərəfdarlarının rənginə görə belə adlandırılıb.

sonra Kərimov qiyamçılara qarşı sərt tədbirlərin görülməsinə icazə vermişdi. Verilən məlumatlara görə, hakimiyyət qüvvələri silahsız nümayişçiləri güllə-baran etmişlər. Rəsmi Daşkəndin verdiyi bəyanatda 187 nəfərin öldüyü bildirilir. Qeyri-rəsmi özbək və xarici qiymətləndirmələr isə bu rəqəmdən dəfələrlə çoxdur.

Ölənlərin sayı haqda məlumatlar kimi bu hadisələrin yozumları da fərqli idi. Müxtəlif Qərb dövlətləri, o cümlədən ABŞ və Avropa İttifaqı bu və ya digər dərəcədə tənqidi mövqedən çıxış etmiş və müstəqil təhqiqatın aparılmasını tələb etmişdilər. Kərimov isə, əksinə, Əndicandakı hadisələri «Qərbin müstəqil siyasət yürüdən Özbəkistana qarşı əvvəlcədən planlaşdırılmış qisas» kimi izah etmişdi. Bundan başqa, o, Əndicandakı hadisələri Gürcüstandakı və Ukraynadakı «rəngli inqilablar»la əlaqələndirirdi.²⁰ Rəsmi özbək dairələri təkrar etməkdən yorulmurdular ki, burada söhbət islamçılar tərəfindən planlaşdırılmış və «xarici qüvvələr»in mühüm rol oynadıqları dövlət çevrilişindən gedir. Çin və Rusiya qeyd-şərtsiz olaraq rəsmi Daşkəndi dəstəklədi. Rusiyanın xarici işlər naziri Serqey Lavrov Əndicandakı hadisələrin «ÖİH-nın islamçı ekstremistlərinin, «Taliban» və bəzi çeçen terrorçularının qalıqlarının əməliyyatı» olduğunu bildirdi.²¹ Kərimov və Lavrovun ifadələrini qarşılaşdırsaq, Əndicanda «Qərb» və «islamçı terrorçuların» guya ki birgə oyununun gülünə nəticəsi meydana çıxır. Bunu Əndican hadisələrinin 15 uydurma “baiskar”ı da hakimiyyət tərəfindən təşkil olunmuş şou xarakterli məhkəmə prosesində də iddia etmişlər. Amma bir sıra müstəqil müşahidəçilərin məlumatlarına görə onlara məhkəmədən öncə işgəncə verilibmiş.

Daşkənd Universitetinin dünya iqtisadiyyatı və diplomatiya üzrə müəllimi öz ölkəsinin rəsmi mövqeyində ziddiyyətlər görür: *“Maraqlı və ziddiyyətlidir ki, Amerika Əndican hadisələrinə dair beynəlxalq təhqiqatın aparılmasında təkid edir və özünün bu qiyamdakı iştirakının üzə çıxma biləcəyindən qorxmur. Amma Özbəkistan...Amerikanın bu “inqilab” cəhdinin arxasında olduğunu iddia edir, ancaq Amerikanın bu “qəsd”inin üstünü açma biləcək təhqiqatın aparılmasını istəmir”.*²²

2005-ci il oktyabrın 3-də Avropa İttifaqının Xarici İşlər Nazirləri Şurası Lüksemburqdakı iclasında Kərimovun Əndican hadisələri ilə bağlı müstəqil təhqiqatın aparılmasına etiraz etdiyinə görə Özbəkistana qarşı silah embarqosu tətbiq etdi. Aİ Özbəkistanla 1999-cu ildə qüvvəyə minmiş «Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi»ni²³ qismən dayandırdı. Noyabrın 14-də Aİ 12 yüksək vəzifəli özbək siyasətçisinə və məmuruna Aİ-na səfər etməyi qadağan etdi. Bunların arasında daxili işlər naziri Zakirxon Almatov, müdafiə naziri Qədir Qulamov, təhlükəsizlik şurasının katibi Ruslan Mirzəyev və xüsusi xidmət orqanının rəhbəri Rüstəm İnoyatov da var idi. Amma Kərimova bu qadağa tətbiq olunmadı.

²⁰ “Коммерсант” jurnalına əsasən sitat gətirilib, 30.6.2005, s.10.

²¹ “Коммерсант” jurnalına əsasən sitat gətirilib, 3.6.2005, s.9

²² Farkhad Tolipov: Uzbekistan: Grand Strategy or Strategic Failure? In: Central Asia – Caucasus Analyst, 24.8.2005, S.3-4, burada s.4.

²³ Partnership and Co-operation Agreement between EU and Uzbekistan. Online-Dokument: <http://europa.eu.int/comm/external_relations/ceeca/pca/pca_uzbekistan.pdf>, abgerufen 8.10.2005.

ABŞ-ın Özbəkistandan çıxarılması

2001-ci ilin 11 sentyabrında Nyu-York və Vaşinqtona qarşı terror hücumlarından sonra Özbəkistan ABŞ strategiyasında Taliban və Əl-Qaidaya qarşı mübarizə üçün mühüm dövlətə çevrildi. Rusiya müdafiə naziri Sergey Ivanov əvvəlcə Qərb silahlı qüvvələrinin MDB dövlətlərində yerləşdirilməsini istisna etmişdi (sanki bu dövlətlər öz qərarlarını Rusiyanın icazəsi ilə qəbul etməlidirlər). Bundan bir az sonra Kərimov xilasetmə əməliyyatları və humanitar aksiyalar keçirmək və yanacaq doldurmaq üçün (beləliklə, döyüş missiyaları üçün deyil) Özbəkistan ərazisində yerləşən keçmiş sovet hərbi hava qüvvələri bazası Xanabadın ABŞ tərəfindən istifadəsinə icazə verdi. Kərimovun bu qərarı Qərbdən ilk növbədə iqtisadi yardım, təhlükəsizlik zəmanəti, ölkədə insan hüquqlarının vəziyyəti ilə bağlı az tənqid kimi müxtəlif güzəştlər almaq üçün cəhd kimi qiymətləndirilirdi. ABŞ və Özbəkistan arasındakı münasibətlər nümayişkarcasına səmimi idi. 2002-ci il martın 12-də hər iki ölkənin keçmiş xarici işlər nazirləri Kolin Pael və Əbdüləziz Kamilov «Strateji Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlığın Çərçivəsi haqda Bəyannamə»yə imza atdılar. Bəyannamə siyasət (o cümlədən demokratikləşdirmə), hərbi silahlanma, fəlakətlərdən qorunma, iqtisadiyyat, humanitar, hüquq və başqa sahələrdə əməkdaşlığı nəzərdə tuturdu.²⁴

Moskvanın narazılığına baxmayaraq, Kərimov 2002-ci ilin iyul ayında ABŞ-la əməkdaşlığına müsbət yekun vurdu: O bildirdi ki, Kollektiv Təhlükəsizlik haqda Müqavilə (Qərbdə, demək olar ki, məlum olmayan MDB hərbi ittifaqı²⁵) deyil, “ABŞ, onun qətiyyəti və yaxşı hazırlanmış hərbi qüvvələri” Özbəkistanın güney sərhədlərində gərginlik və təhlükələrin kənarlaşdırılmasında mühüm rol oynamışlar.²⁶ 2002-ci ilin 7 oktyabrında keçirilən MDB-nin Zirvə Toplantısında Kərimov (bir neçə dəfə) ABŞ qoşunlarının bundan sonra da Orta Asiya bölgəsində qalmasına tərəfdar olduğunu bildirdi. Buna cavab olaraq, bəzi MDB prezidentləri terrorçuluğa və ekstremizmə qarşı mübarizənin Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsinin vəzifəsi olduğunu bildirərək ona öz etirazlarını bildirdilər. Kərimov isə cavab verdi ki, bu müqavilə 1999-2000-ci illərdə ÖİH döyüşçülərinin Fərqanə vadisinə hücumu zamanı öz effektivliyini göstərib.²⁷

Həmçinin, Qırğızıstan və Tacikistan da ABŞ və onun müttəfiqlərinə «terrorçuluğa qarşı mübarizə»də yardım etməyə hazır olduqlarını bildirdilər. Beləliklə, müxtəlif Qərb dövlətlərinin hərbi qüvvələri Qırğızıstan paytaxtı Bişkek yaxınlığındakı Manas hava limanında yerləşdirildi. Rusiya siyasətində və KİV-də keçmiş sovet Orta Asiyasında Qərbin fəallığına şübhə ilə yanaşılırdı. Moskvanın fikrincə, «ABŞ və onun müttəfiqlərinin hərbi bazaları bölgədə 1991-2001-ci illərdə hökm sürmüş status-kvonu zəiflədir».²⁸ Tezliklə Rusiyada (habelə, Çin və İranda) belə bir şübhə yarandı ki, ABŞ-ın Orta Asiyada əsas məqsədi yalnız və yalnız oradakı

²⁴ ABŞ-la Özbəkistan arasında Strateji Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlığın Çərçivəsi haqda Bəyannamə. Online-Dokument: <<http://www.state.gov/p/eur/rls/or/2002/11711.htm>>, daxil olunduğu vaxt 28.9.2005.

²⁵ 1992-ci il 15 mayında Rusiya, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan və Ermənistan arasında kollektiv təhlükəsizliyə dair müqavilə imzalandı (imzalanma yerinə görə həmçinin «Daşkənd müqaviləsi» də adlandırılır). Bu müqavilə özündə ehtiva etdiyi qarşılıqlı hərbi yardım haqda müddəa ilə MDB-də vahid hərbi-strateji məkanın saxlanılmasına, daha doğrusu qurulmasına bir cəhd idi.. 1993-cü ildə Azərbaycan, Gürcüstan və Belarus da bu müqaviləyə qoşuldular. Rusiyanın narazılığına baxmayaraq, Ukrayna, Türkmənistan və Moldova müqaviləyə qoşulmadılar. 2002-2003-cü illərdə bu müqavilə «Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı»nın yaranması ilə nəticələndi.

²⁶ «Коммерсант» jurnalına əsasən sitat gətirilib, 15.6.2002, s.4

²⁷ «Время Новостей», 8.10.2002, s.1.

²⁸ И.Н. Комиссина/А. А. Крутов: Шанхайская организация сотрудничества: становление новой реальности. Российский институт стратегических исследований. Москва 2005, s.5.

xammal (əsasən, neft və doğal qaz) və bu xammalın daşınması üçün kəmərlər üzərində nəzarəti ələ keçirməkdir.²⁹ Rusiya Qərb əsgərlərinin mümkün qədər tez bir zamanda Orta Asiyadan çıxarılması istiqamətində açıq fəaliyyətə keçdi. Beləliklə, Moskva döndə-döndə qərb əsgərlərinin fəaliyyətlərinin maksimal dərəcədə şəffaf olmasını, habelə onların bölgədə varlığının konkret vaxt hədudlarının bildirilməsini tələb etdi. Bundan başqa, Moskva böyük maliyyə vəsaitləri hesabına keçmiş sovet hərbi hava qüvvələri bazası Kantı (Bişkek yaxınlığında) yenidən işə saldı və 2003-cü ilin oktyabrında onun rəsmi açılışı oldu. Beləliklə, Qərb hərbi qüvvələrinin bölgədəki varlığına, bir sıra müxtəlif mənbələrin iddia etdiyi kimi, “Rusiyanın razılıq verdiyi”ndən söhbət gedə bilməzdi.

Əndicandakı böhranın aradan qaldırılması ilə bağlı gördüyü tədbirlərin ABŞ tərəfindən tənqidi Kərimovu son dərəcə hirsələndirdi. İyun ayının ortasında o, ABŞ-ın hərbi hava qüvvələrinin Xanabada gecə uçuşlarını qadağan etdi.³⁰ Rusiya, Çin, Özbəkistan, Qazaxıstan, Tacikistan və Qırğızıstandan ibarət Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının³¹ (ŞƏT) 2005-ci ilin 5 iyulunda Qazaxıstanın paytaxtı Astanada keçirilmiş Zirvə Toplantısında Özbəkistan-ABŞ münasibətlərinin son dərəcə pisləşməsinin başqa bir mühüm əlaməti özünü biruzə verdi: Kərimov Rusiya prezidenti Vladimir Putinin təklif etdiyi,³² ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi koalisiyanın Özbəkistan və Qırğızıstanda yerləşən dayaq nöqtələrinin bağlanması son tarixini bildirməyi tələb edən bir ŞƏT sənədinə razılıq verdi. 29 iyulda Özbəkistan Xarici İşlər Nazirliyi ABŞ-ın Daşkənddəki səfirliyinə amerikan qoşunlarının (ABŞ məlumatlarına əsasən, 800 nəfər³³) 180 gün ərzində ölkəni tərk etməli olduqlarına dair xəbərdarlıq göndərdi. Özbəkistan siyasətçiləri və KİV dörd il ərzində susduqları məsələləri indi gündəmə gətirirdilər: baza (amerikanlar onu K-2 adlandırırdılar) ətraf mühitə ziyan vurub, ətrafdakı inəklər artıq süd verə bilməyəcək, ABŞ öz maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirməyib və s.

Moskva Özbəkistanın ABŞ-a qarşı ölkəni tərk etmək tələbini irəli sürməsinə nail olması ilə Orta Asiyada Qərb təsirinin azaldılması işində (geo)siyasi və diplomatik uğur qazandı. Məşhur rus təhlükəsizlik analitiki Alexandr Golts bunu belə qiymətləndirirdi: *“Kərimov rejimi aydın şəkildə Rusiya ilə top-top oynamağa hazırdır və amerikalıların qovulması düzgün istiqamətdə atılmış bir addımdır. Çünki, Moskva hələ də XX əsr geosiyasət konsepsiyası əsasında öz işini qurur. Bu konsepsiyaya əsasən isə, uğur ölkənin nəzarət etdiyi ərazi və qura bildiyi hərbi ittifaqlarla*

²⁹ ABŞ Orta Asiyada təxminən dördillik hərbi fəaliyyətindən sonra o qədər də uğur qazana bilmədi, çünki hətta Moskva mənbələrində də «Orta Asiyanın karbohidrogen, elektrik enejisi və pambığı üzərində hal-hazırda rus inhisarının» olduğu bildirilir. (Нина Звягельская: Ключи от счастья, или Большая Центральная Азия: Россия в глобальной политике, 4/2005, s.88-92, burada s.89).

³⁰ Bundan sonra Vaşinqton bir sıra təyyarələri Xanabaddan özünün Qırğızıstandakı (Manas) və Əfqanıstandakı (Baqram) dayaq nöqtələrinə keçirdi; “Коммерсант” jurnalına əsasən, 16.6.2005, s.10.

³¹ Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının mənbəyi təhlükəsizlik siyasəti ilə əlaqədar idi: onun əsası 1996-cı ilin 26 aprelində Şanxayda Rusiya, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan (Çin ilə həmsərhəd olan keçmiş sovet respublikaları) və Çin tərəfindən imzalanmış «Sərhəd bölgəsində hərbi sahədə etimadın güclənməsi»nə dair sazişlə qoyulmuşdur. Rusiyada bir çox dairələrdə düşüncülər ki, ŞƏT-nin əsas vəzifəsi NATO-ya və/yaxud ABŞ-a qarşı «əks-ağırlıq» kimi fəaliyyət göstərməkdir. Eyni zamanda, Moskvanın ŞƏT-in “terrorçuluğa qarşı müharibə”yə öz töhfəsini verdiyini iddia etməsi hazırkı siyasi vəziyyətə güzəştlər (praktiki siyasət üçün praktiki cəhətdən əhəmiyyətsiz olan) kimi səslənir.

³² Bunu sonradan Qırğızıstan prezidenti Kurmanbek Bakiyev etiraf etmişdi; bu barədə Vladimir Socor: Moscow Hardens Tone to Washington on Central Asia. In: Eurasia Daily Monitor – The Jamestown Monitor, July 19, 2005 -- Volume 2, Issue 139.

³³ ISN Security Watch, 8.7.2005. Rusiya KİV isə əksinə 1500 rəqəmini gətirirdi (Независимая Газета, 1.8.2005, c. 6; Коммерсант’, 1.8.2005, c.9).

müəyyən olunur”.³⁴ Rusiya mətbuatının yaydığı məlumata görə, Vaşinqton indi Türkmənistanda, Tacikistanda və ya Azərbaycanada alternativ hərbi baza axtarışındadır. Buna baxmayaraq, bu dövlətlər ABŞ-ın hərbi qüvvələrinin öz ərazilərində yerləşdirilməsinə həmişə etiraz etmişlər. Noyabrın sonlarında ABŞ Xanabadda qalmış axırıncı əsgərlərini ölkədən çıxardılar. Eyni vaxtda da Daşkənd NATO-ya Əfqanıstandakı əməliyyatlar üçün Özbəkistanın ərazisindən və hava məkanından bundan sonra istifadəni qadağan etdi. Buna baxmayaraq, Özbəkistan Almaniya ilə Özbəkistanın güneyində - Termizdə yerləşən hərbi hava qüvvələri bazasının fəaliyyətinin davam etdirilməsinə dair danışıqlara başladı. Əldə olunan razılışmaya görə, Almaniya bazadan bundan sonra da istifadə edə biləcəkdir.

Özbəkistan və Orta Asiyada rus təsiri

“Bir sıra məsələlərin həllində Rusiyadan məsafə saxladığı üçün” Özbəkistan son illərdə həmişə Moskvanın məzəmmətinə tuş gəlmişdir.³⁵ Doğurdan da, Daşkənd Rusiyanın NATO-nun şərqə doğru genişlənməsi və ya ABŞ-ın 2003-cü ildə İraqa müdaxiləsindəki kimi mövqelərinə qeyd-şərtsiz qoşulmaq istəməmişdi. Özbəkistan 1999-cu ildə Moskva tərəfindən təşviq olunan Kollektiv Təhlükəsizlik haqda Müqavilənin müddətini uzatmadı və bunu əvəzində (NATO-nun Vaşinqton yubiley zirvə toplantısı ərəfəsində) GUAM-a (bununla GUAM GUÖAM-a çevrildi) qoşuldu.³⁶ Ancaq Əndicandakı hadisələrdən sonra Kərimov Qərbin onun rejimini sabitsizləşdirə biləcəyinə inandığından, bir tanınmış Moskva qəzetində də deyildiyi kimi, Moskva və Pekinin ağılıq etdiyi “alternativ güc mərkəzləri” axtarışına çıxdı.³⁷

Əsas məqsədi Qərbin, xüsusilə ABŞ-ın MDB-də təsirinin qarşısını almaq olan Rusiya geosiyası düşüncəsində Özbəkistan üçün mühüm rol nəzərdə tutulur. Çoxtərəfli səviyyədə buna MDB, Mərkəzi Asiya Əməkdaşlığı Təşkilatı (2004-də Rusiyanın daxil olmasınadək³⁸ Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Tacikistandan ibarət olmuşdur³⁹), həmçinin ŞƏT xidmət edir. Özbəkistanın 2001-ci ilin iyun ayında ŞƏT-a daxil olması və uzun müddət passiv olduğdan sonra 2005-ci ilin may ayında rəsmi olaraq GUÖAM-dan (Moskvanın həmişə “antirus” xarakterli hesab etdiyi bir qurumdan) çıxdığını bəyan etməsi təbii olaraq Rusiyanın planlarına uyğun gəldi.

³⁴The Moscow Times, 27.9.2005, s.10.

³⁵ Г.Г.Тищенко: Военно-политический курс и вооруженные силы Узбекистана. In: Евгений М. Кожокин (Редакция): Узбекистан: обретение нового облика, т. 2. Москва 1998, с.429-465, burada s.446.

³⁶ 1997-ci ilin 10 oktyabrında Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldova prezidentləri Strasburqda sıx əməkdaşlığa dair kommünike imzaladılar. Bu qeyri-rəsmi ittifaq GUAM adını aldı (dörd ölkənin baş hərfinə əsasən). Moskvanın fikrincə GUAM, daha doğrusu GUÖAM MDB-də NATO-nun və/yaxud ABŞ-ın MDB-nin effektiv “inteqrasiyası”nı (Rusiya düşüncəsinə uyğun olaraq) əngəlləməli olan “Troya atı” rolunu oynamalı idi. Buna görə də, Rusiya GUAM/GUÖAM-a siyasi, diplomatik və təbliğati cəhətdən zərər yetirmək üçün güclü səylər göstərməyə başladı. Amma bu qədər əziyyət birliyin real əhəmiyyətinə uyğun gəlmirdi. Bu birlik nə bir ittifaqdır, nə də beynəlxalq təşkilat. O, ən yaxşı halda bir məşvərət orqanıdır. Bu birlik heç vaxt “Kollektiv Təhlükəsizlik haqda Müqavilə”yə əks-ağırlıq təşkil etmək ya da MDB-də rus hegemonluq iddialarına qarşı çıxmaq iqtidarında olmayıb. MDB-də Rusiya təsirinin azalmasından daima narahatçılıq keçirən Moskva siyasətçiləri, “siyasi texnoloqlar”, geosiyasətçiləri, hərbiçiləri və başqaları bunun əksini sübut etməyə çalışırlar.

³⁷ “Коммерсант”, 29.6.2005, с.9.

³⁸ Rusiyanın bu təşkilata daxil olması da Moskvanın siyasətinə cavab verirdi. Bu siyasətə görə, MDB-də Rusiyasız heç bir blok və inteqrasiya cəhdləri olmamalıdır.

³⁹ 2005-ci ilin 7 oktyabrında bir sıra MDB dövlət başçılarının Sankt Peterburqda keçirilmiş görüşündə Mərkəzi Asiya Əməkdaşlıq Təşkilatının Rusiya, Belarus, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistandan ibarət olan Avrasiya İqtisadi Birliyinə inkorporasiya edilməsi barədə qərar qəbul olundu (bu İqtisadi Birlik də MDB-nin “inteqrasiyası” ilə bağlı Moskvanın təşviq etdiyi çoxsaylı layihələrdən biridir).

Hazırda Moskva ən azı iki “üçbucağ”ın - Rusiya-Çin-Hindistan⁴⁰ və Rusiya-Özbəkistan-Çin⁴¹ üçbucaqlarının yaranmasına çalışır. Bundan başqa, Moskva Çin (2005-ci ilin avqust ayında iki ölkə arasında Çinə məxsus Şandon yarımadasında və Sarı dənizdə “Sülh missiyası - 2005” adlı birgə hərbi manevrlər keçirilmişdir) və Özbəkistanla ikitərəfli münasibətlərin də inkişafına da çalışır. 2004-cü ilin 16 iyulunda Daşkənddə Kərimov və Putin ölkələr arasında güclü təhlükəsizlik komponentlərini özündə əks etdirən (ən başlıcası, Orta Asiyada «regional təhlükəsizlik sistemi»nin yaradılması) “strateji əməkdaşlıq” haqda razılaşmanı imzaladılar. Özbəkistanın Cizzax əyalətində 2005-ci ilin 19-24 sentyabrında keçirilmiş birinci ikitərəfli hərbi manevr zamanı Rusiya tərəfi, rəsmi məlumatlara görə, 200 adam (150-si Pskovdakı 76-cı hava divisiyasından və 50-si hərbi məxfi xidmətdən (GRU)), həmçinin vertolyot və tanklarla iştirak etmişdir.⁴² Adətən Kremlin xarici siyasi niyyətlərini dəqiq şəkildə əks etdirən məşhur bir Moskva qəzeti “Mərkəzi Asiyada amerikan hegemonluğuna qarşı qeyri-bərabər mübarizədə Kərimov rejiminə dəstək verilməsini” bu təlimlərin əsas mənası kimi qiymətləndirmişdi.⁴³

Rusiya Özbəkistan ordusunun müasirləşməsinə də kömək edir.⁴⁴ 2005-ci ilin iyun ayının sonunda Kərimov Moskvada Rusiyanın Daşkəndə «hərbi-texniki yardımı»nı (yəni, silah ixracı) nəzərdə tutan memorandumı imza atdı. Eyni vaxtda, hər iki dövlət böhran vəziyyətində Rusiya qoşunlarının Özbəkistanda yerləşdirilməsi barədə də razılaşdılar: Deyilənə görə, Daşkənd 10-dək hərbi aerodromu, o cümlədən hələ də ABŞ tərəfindən istifadə olunan Xanabadi, Rusiyanın sərəncamına verməyə hazırdır. Bir rus qəzetinin şərhinə görə, “Daşkənd öz geosiyası istiqamətini kəskin surətdə dəyişməkdə və yenidən Moskva ilə yaxınlaşmaqdadır”.⁴⁵ “Moskva Özbəkistanın Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatına qayıdışını da alqışlayardı.” Bunu bu təşkilatın baş katibi, rus general-polkovniki Nikolay Bordyuşa 2005-ci ilin 10 oktyabrında bildirmişdir. Eyni ayda Özbəkistanda səfərdə olmuş xarici işlər naziri S.Lavrov Daşkəndin yenidən bu təşkilata qoşulmaq arzusunda olduğunu bəyan etdi. Noyabrın 14-də Kərimov və Putin Moskvada “müttəfiqlik münasibətləri”nə dair müqavilə imzaladılar. Bu müqavilənin II maddəsində bildirilir ki, iki dövlətdən birinə qarşı təcavüz baş verərsə, digəri “lazımı, həmçinin hərbi yardım” göstərir. IV maddədə söhbət xüsusi müqavilələr əsasında ikitərəfli qaydada “hərbi obyektlərdən istifadə hüququ”ndan gedir.⁴⁶ Rusiyadakı hərbi bazaların Özbəkistan tərəfindən istifadəsini təsəvvür etmək mümkün olmadığından, yaxud bunun heç bir mənası olmadığından, burada söhbət həqiqətdə Özbəkistan infrastrukturunun Rusiya ordusu tərəfindən istifadəsindən gedir. Müqavilə imzalandıqdan sonra bir sıra Rusiya şərhçiləri IV maddənin əsasında keçmiş sovet Orta Asiyasında daha bir daimi Rusiya hərbi bazasının (yəqin ki, amerikalılar tərəfindən yenidən qurulmuş və sonra tərk edilmiş Xanabadda) meydana gələ biləcəyinə ümidlərini ifadə edilər.⁴⁷

Rusiya rəsmiləri Daşkəndə qarşı qəbul olunmuş Aİ sanksiyalarını pisləyərkən və problemlərin “sanksiyalar əvəzinə dialoqla” həllinə tərəfdar olduqlarını bildirərkən,⁴⁸ Moskvada Rusiyaya

⁴⁰ Bu barədə daha ətraflı Martin Malek: Russian Policy toward South Asia: An Update. In: Asian Survey, 3/2004, s384-400, burada əsasən. s. 385-dən başlayaraq

⁴¹ “Коммерсант”, 29.6.2005, s..

⁴² “Красная звезда”, 24.9.2005.

⁴³ “Независимая Газета”, 17.10.2005.

⁴⁴ “Коммерсант”, 30.6.2005, S.10.

⁴⁵ “Независимая Газета”, 5.7.2005, S.2

⁴⁶ “Время новостей” qəzetindən sitat gətirilmişdir, 15.11.2005.

⁴⁷ “Независимое военное обозрение”, 18.11.2005; “Коммерсант”, 24.11.2005.

⁴⁸ Nach Vladimir Socor: Footprints From the North in Central Asia and Afghanistan. Eurasia Daily Monitor – The Jamestown Foundation, Volume 2, Issue 190.

münasibətdə guya “sədaqətsiz” olan Gürcüstan, Moldova və Azərbaycana qarşı iqtisadi təzyiğin (onlara ixrac olunan neft və qazın qiymətini kəskin şəkildə artıraraq) göstərilməsinə çağıran səsler ucalmağa başladı.⁴⁹ Moskvada sanksiyaların məqsədəuyğunluğuna dair ən azı iki rəy var: Rusiyaya yaxın olan, onunla müttəfiqlik münasibətləri saxlayan dövlətlər belə sanksiyalarla üzləşmirlər.⁵⁰ Amma, Rusiyanın xoşuna gəlməyən dövlətlərə (adı çəkilən MDB dövlətlərilə yanaşı Baltikyanı dövlətlər də) qarşı Moskva belə sanksiyaları tətbiq edəcəyini açıq şəkildə bildirmiş, yaxud onları artıq qismən tətbiq etmişdir.

2005-ci ilin may ayında Qırğızıstan prezidenti Kurmanbek Bakiyev Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatının yaxud ŞƏT-nin himayəsi altında Qırğızıstanın güneyindəki Oş şəhərində hərbi bazanın açılışından danışdı.⁵¹ Təcrübədə isə, çox güman ki, bu (növbəti) rus basasının açılışından ibarət olacaq. Ola bilsin ki, burada “kollektiv” fəaliyyət təsiri bağışlamaq üçün başqa postsovet Orta Asiya dövlətlərinin rəmzi kontingentləri də yerləşdiriləcəkdir. Rus mətbuatında, həmçinin bir Çin bazasının açılacağından da söhbət gedirdi. Hər halda Bakiyev 2005-ci ilin 10 iyul tarixində prezident seçildikdən hərfən bir neçə saat sonra Qərb hərbi qüvvələrinin Manasdan çıxarılması məsələsini qaldırdı. Amma indiyə qədər Bişkek qüvvələrinin çıxarılmasının konkret tarixi barədə ən azından rəsmi olaraq heç bir fikir söyləməyib. Hər bir halda Rusiya Qırğızıstanda öz hərbi qüvvərini yerləşdirmək və Qərb dövlətlərinin hərbi qüvvələrini bu ölkədən çıxarmaq üçün bundan sonra da söylərini əsirgəməyəcəkdir. Sonuncu məqsədin mövcudluğuna Putinin Rəhmanova Özbəkistandan çıxarılan ABŞ hərbi qüvvələrini heç bir vəchlə Tacikistanda qəbul etməməyə dair «məsləhəti» də dəlalət edir.⁵² 2005-ci ilin 16 oktyabr tarixində verdiyi müsahibədə Lavrov ABŞ-ın Qırğızıstandakı hərbi bazasına “ehtiyacın olmadığı”nı açıq şəkildə bildirmişdir. Onun fikrincə, bunun əvəzində “əvvəlki status-kvo”ya qayıtmaq (yəni, Qərb hərbi qüvvələrinin 2001-ci ildə Orta Asiyada yerləşdirilməsindən öncəki dövrə) lazımdır.⁵³

Yekun

İslam dövlətlərinin böyük əksəriyyəti kimi Özbəkistan da şübhəsiz ki yaxın gələcəkdə Qərb demokratiya modelinə yaxınlaşmaq belə iqtidarında deyil. Ölkədə bütün demokratik əhəmətlər, müvafiq siyasi mədəniyyət və hakimiyyətdə olan elitanın lazımi dəyişikliklər etməyə, yaxud buna icazə verməyə hazırlığı tamamilə yox dərəcəsinədir. Bundan başqa, Özbəkistanı əhatə edən (geo)siyasi mühit də qənaətbəxş deyildir. Moldova, Ukrayna və Gürcüstan istisna olmaqla, MDB üzvü olan bütün dövlətlərdə az və ya çox şəkildə avtoritar rejim yaxud hazırkı prezidentin və onun klanının hökmran mövqeyinin olduğu “idarə olunan demokratiya” mövcuddur.

Özbəkistanın əleyhinə fəaliyyət göstərən fəal islam fundamentalistləri demokratiya, insan hüquqları və vətəndaş hüquqları, habelə siyasi cəhətdən yetkin vətəndaşlara malik vətəndaş cəmiyyəti haqda təsəvvürlərdən təbliğat və silah gücü ilə mübarizə apardıqları Kərmioy

⁴⁹ Bu səpkidə xarici işlər naziri Sergey Lavrov çıxış etdi; “Независимая Газета”, 13.10.2005, s.1.

⁵⁰ Bunu İranın atom proqramı ətrafında davam edən müzakirələr də göstərdi. Moskvaya görə, bu proqram yalnız dinc məqsəd daşıyır. Qərb dövlətləri (xüsusilə, ABŞ) isə Tehranın atom silahı istehsal etmək niyyətində olmasından şübhələnirlər: Həmişə BMT-nin güclənməsindən danışan Rusiya məsələnin Təhlükəsizlik Şurasında müzakirə olunmasının əleyhinədir.

⁵¹ “Коммерсант” jurnalına müsahibə, 26.5.2005.

⁵² “Frankfurter Allgemeine Zeitung” qəzeti, 12.10.2005, s.7.

⁵³ “Azad Avropa Radiosu”nun xəbər bülleteninə əsasən sitat gətirilir. Cild 9, No. 195, I hissə, 17.10. 2005.

hakimiyyətinə nisbətən daha da uzaqdırlar. Dünyəvi müxalifət nokaut vəziyyətinə salındığından, Özbəkistanda hər hansı dövlət çevrilişi islamçı bir rejimi hakimiyyət başına gətirərdi (bunu Qərbin Özbəkistanla bağlı siyasətini müəyyənləşdirənlər heç vaxt nəzərdən qaçırmamalıdırlar). Bu isə onsuz da kövrək olan Mərkəzi Asiya bölgəsini daha da silkələyərdi. Qərb siyasətçiləri, diplomatları və təhlilçiləri avtoritar və mərkəzləşdirilmiş siyasi sistemə malik olduğuna görə Özbəkistanı divara dirəyərkən və bu zaman digər MDB dövlətlərindəki oxşar meyllərə (bunların arasında Rusiya da vardır. I Cədvələ bax) göz yumarkən, yaxud onlar barədə şərh verməkdən yayınarkən, özlərinə olan etimadı itirmiş olurlar.

Kərimovun təhlükəsizlik qüvvələrinin Əndicanda törətdiklərinə qarşı Qərb tənqidi və oradakı hadisələrin müstəqil təhqiqatına çağırışlar oxşar tələblərin ordusu Çeçenistanda 1994-cü ildən bəri (1996-99-cu illərdə fasilə ilə) çoxlu qurbanlar üçün məsuliyyət daşıyan Rusiya qarşısında da qoyulacağı təqdirdə daha mahiyyətli və əsaslı səslənərdi.

Özbəkistan fundamentalizmlə bağlı obyektiv surətdə mövcud olan çətinliklərsiz də böyük problemlərə malikdir. Əhalinin böyük bir qismi ölkənin xammal ehtiyatlarının (neft-qaz, qızıl, kömür, gümüş, mis) zənginliyinə baxmayaraq yoxsulluq və geriliklə üz-üzədirlər. Təhsil, uzunömürlük və ÜDM üzrə adambaşına düşən göstəriciləri əks etdirən BMT-nin İnkişaf Proqramının (UNDP) İnsan İnkişafı İndeksi 2003-cü ildə (yeni rəqəmlər hələ yoxdur) Özbəkistanı 177 ölkə arasında 111-ci yerə layiq görmüşdü. MDB-də yalnız Moldova (115-ci yer) və Tacikistan (122-ci yer) daha pis vəziyyətdə idilər (müqayisə üçün, Norveç 1-ci yeri, Avstriya isə 17-ci yeri tuturdu).⁵⁴ Bütün bunlara Aral gölünün quruması və hələ Sovet dövründən pambıq və əkin sahələrinə tətbiq olunan süni suvarma nəticəsində torpağın şorlanlaşması da əlavə olunur.

Get-gedə özünə daha çox güvənlə hərəkət edən Rusiyanın keçmiş sovet Orta Asiyasında hərbi-siyasi təsiri yaxın gələcəkdə (daha da) arta bilər. İnsan hüquqlarına ayrı-seçkili maraq göstərən Moskvanın (əsasən bu insan hüquqlarından daima “rusdilli əhalinin ayrı-seçkiliyə salınması” ittihamlarını irəli sürdüyü Baltikyanı dövlətlərə qarşı siyasi və diplomatik vasitə kimi istifadə edə bilmək üçün) əsasən avtoritar rejimlərin olduğu MDB-də vəziyyəti insan və vətəndaş hüquqlarının, demokratiyanın, vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı tələbləri ilə az və ya çox dərəcədə müqavimətlə üzləşən Qərb dövlətlərinə nisbətən daha əlverişlidir.

Burada Vaşinqtonla Daşkənd arasında ümumi düşmən Talibana qarşı yaranmış müvəqqəti (2001-2005) maraqlar koalisiyası heç nəyi dəyişmişdir. Bunu Qərb qeyri-hökumət təşkilatları və Kərimovun Əndicanda törətdiklərini tənqid etdiyinə görə Xanabaddakı hərbi bazasından məhrum olmuş fəvqəldövlət ABŞ öz təcrübəsində görməkdədirlər. Vaşinqton Özbəkistanda insan hüquqlarının qorunması işinə bir xeyir verə bilmədi, amma özünün mühüm hərbi bazasını itirmiş oldu.

⁵⁴ Human Development Report 2004. Cultural Liberty in Today's Diverse World. UNDP, New York 2004, s. 139-142.